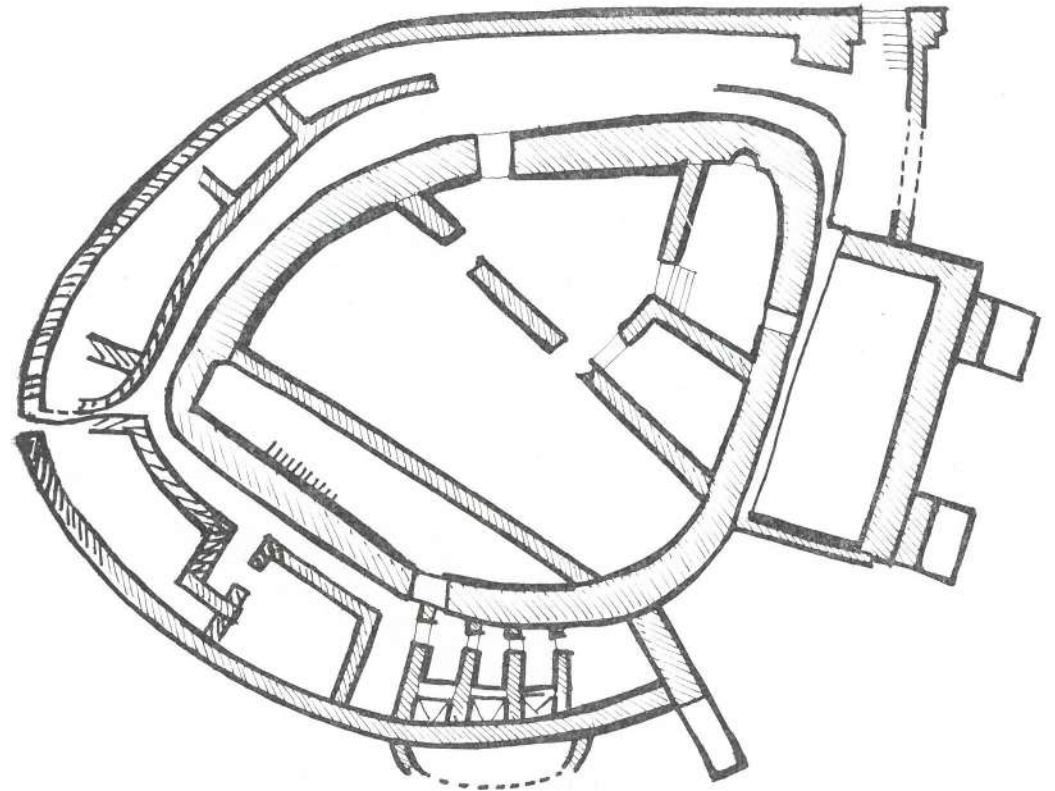

LATRINE U GRADINI BADANJ KOD CRIKVENICE.

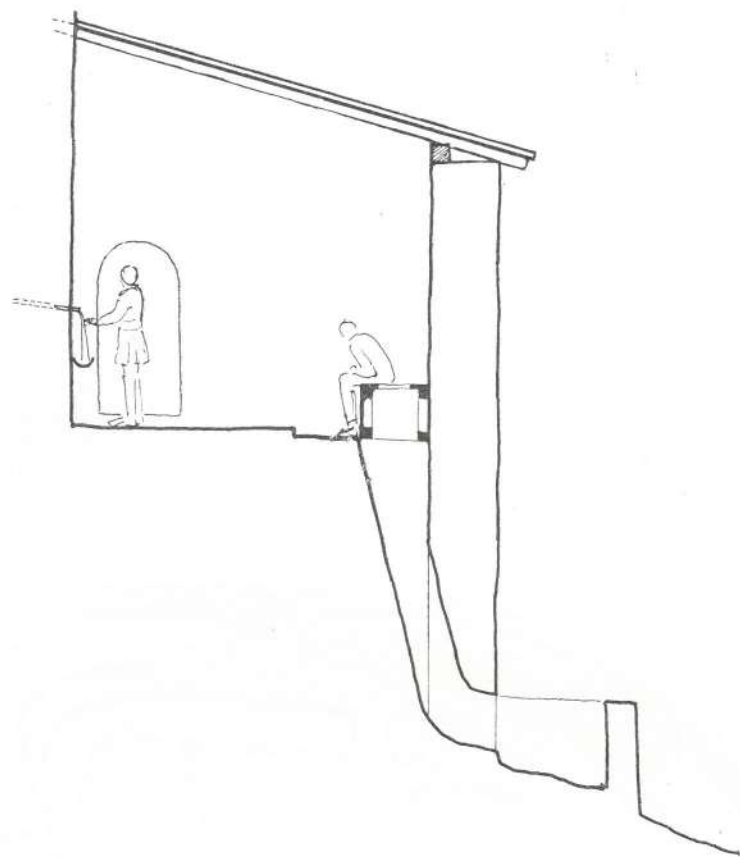
PRILOG PROUČAVANJU HIGIJENSKOG STANDARDA
SREDNJOVJEKOVNIH STANOVNIKA VINODOLA

Radmila MATEJČIĆ

ISTRAŽIVANJA NA GRADINI BADANJ KOD CRIKVENICE ZAPOČELI smo 1966. god. u okviru ispitivanja antičkog obrambenog sistema Praetenturae Italiae, u nauci poznatog pod nazivom »Liburnijski limes«. Istraživanja su ušla u okvir plana Međuakademijskog odbora za limes, JAZU. Pretpostavljali smo da je ta gradina morala biti specula u sastavu

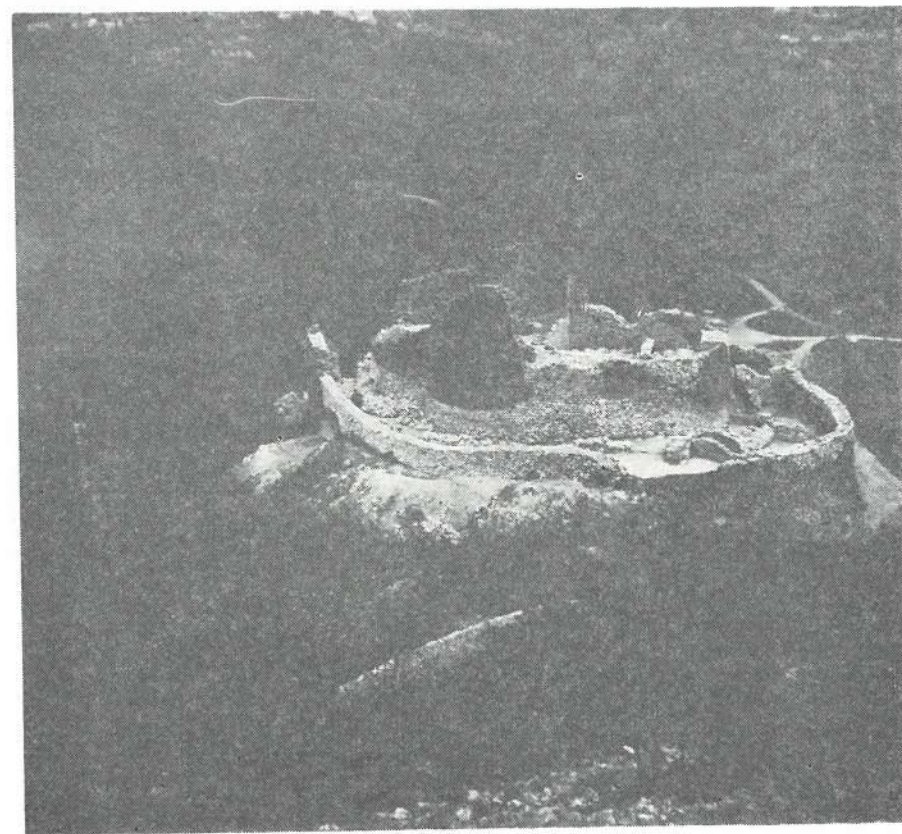
Skica položaja sklopa latrina na Badnju

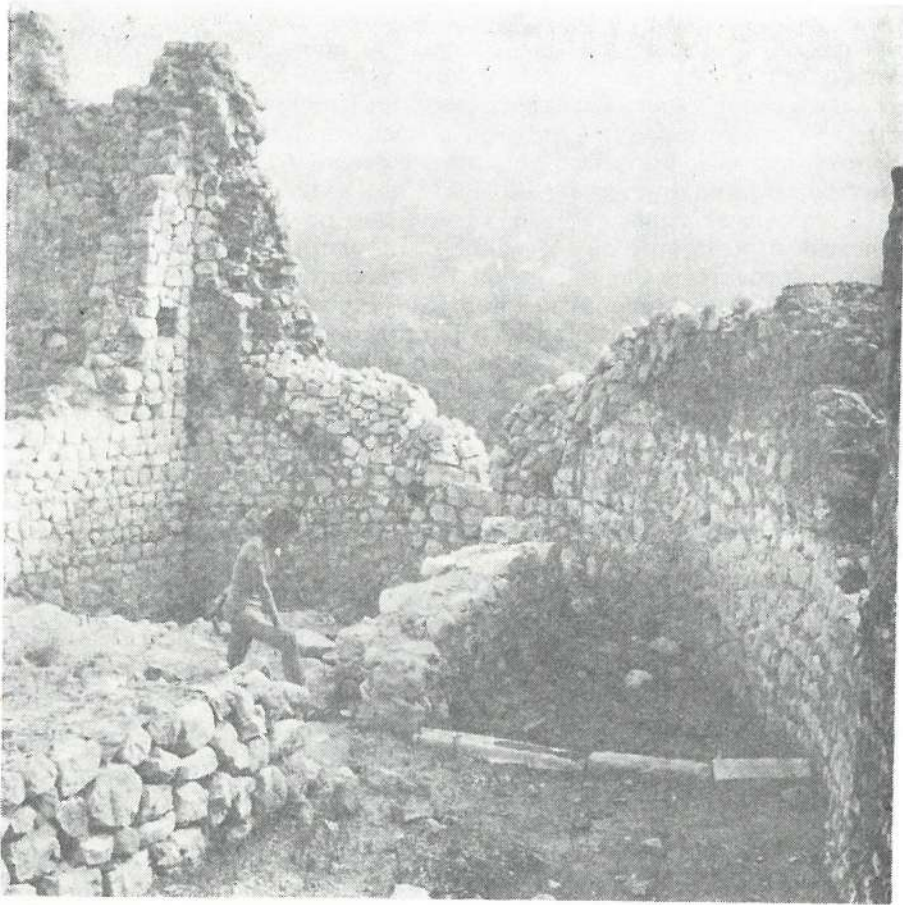
Rekonstrukcija latrine

prilimeskog obrambenog sistema kojoj je bila zadaća da štiti ulaz u dolinu Vallis vinearia (sadašnji Vinodol). Ovaj »zatvarač doline« smješten na važnoj prometnici koja je od Tarsaticae (Rijeka), preko Bakra i Bakarca vodila u Vinodol, a odatle dolinom rječice Dubračine izlazila kod Ad Turresa na obalu (kod Crikvenice) igrao je neosporno od IV st. n. e. vrlo važnu ulogu. Najvjerojatnije je od ove antičke utvrde ostalo nakon seobe naroda vrlo malo, jer je opće poznato da su sve rimske utvrde poslužile kao refugia na koja je bivao uvijek usredsređen nalet barbara. Konstantin Porfirogenet ne spominje uopće rimske obalske gradove, a izriječno veli da su ovdje sva utvrđenja razrušena¹. Romanizirano stanovništvo povuklo na kvarnerske otoke². Od VIII — X. st. potreba za obranom od inkurzija sa mora bila je jednaka kao i za obranu s kopna te nije ni čudo da se Vinodol vjerovatno u tom razdoblju još bolje učvrstio³. Razlog za ovu pretpostavku je logičan kada se zna da je preko Tarsaticae vođio na koncu VIII i početkom IX st. put franačkih pohoda na Hrvatsku i Panoniju. Tom je prilikom i poginuo pred Rijekom franački vojvoda Erih, 799. g.⁴

O sudbini ove regije na prijelazu iz antike u rani srednji vijek vode se u najnovijoj literaturi ozbiljne znanstvene polemike. Najozbiljnije argumente u toj polemici iznose *Mate Suić*⁵ i *Nada Klaić*.⁶ Obadva se autora slažu da se radi o graničnoj regiji našega primorja. *Suić* je dokazao da je teritorij sjeverozapadne Liburnije u kasnom Carstvu bio izdvojen u posebnu oblast, a da se odrazi te situacije sreću u ranom srednjem vijeku. *Suić* se oslanja na anonimnog *Ravenata* koji ovu teritoriju naziva »Liburra Tarsaticensis« znači da je u VI odnosno na početku VII st. postojalo shvaćanje o postojanju te »tarsatičke« Liburnije. *Ravenat* se u ovom nazivu nije prevario kada se zna da je Praetentura bila periferni dio kulturnog i političkog ravenatskog radijusa. Sigurno je da je koncem antike pojam Liburnije prostorno sužen i lociran oko grada Tarsatike, dakle Liburnija kojoj je najvažniji centar Tarsatika i koja se od nje proteže do visine otoka Raba.⁷ U svakom je slučaju po mišljenju *Degrassija* sezala do današnje Crikvenice (Ad Turresa)⁸. Sa ovim se slaže i naš renomirani medievista *Nada Klaić*. Ona tvrdi da začetke slavonske općine u Vinodolu treba tražiti u ranim stoljećima srednjeg vijeka. Kada je bizantinski car dopustio da se Slaveni koji su kolonizirali Istru i Dalmaciju organiziraju u općine, primljeni su u vojničku službu te su kaštela postala središta

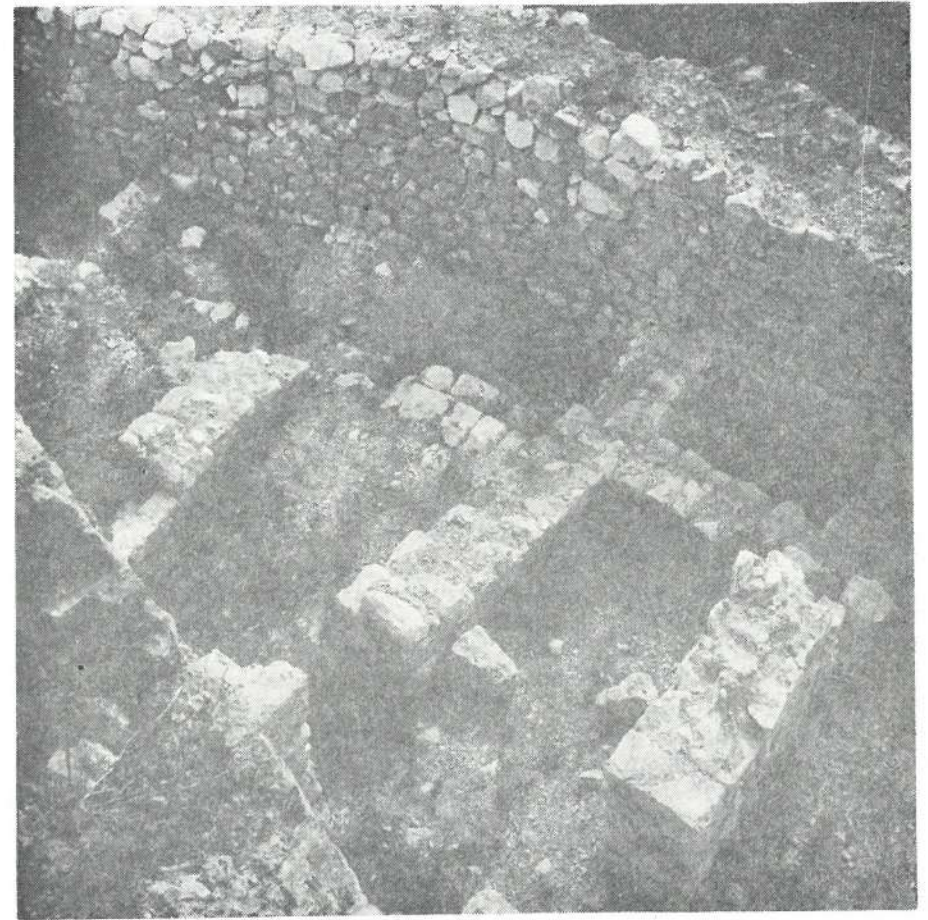
Gradina Badanj

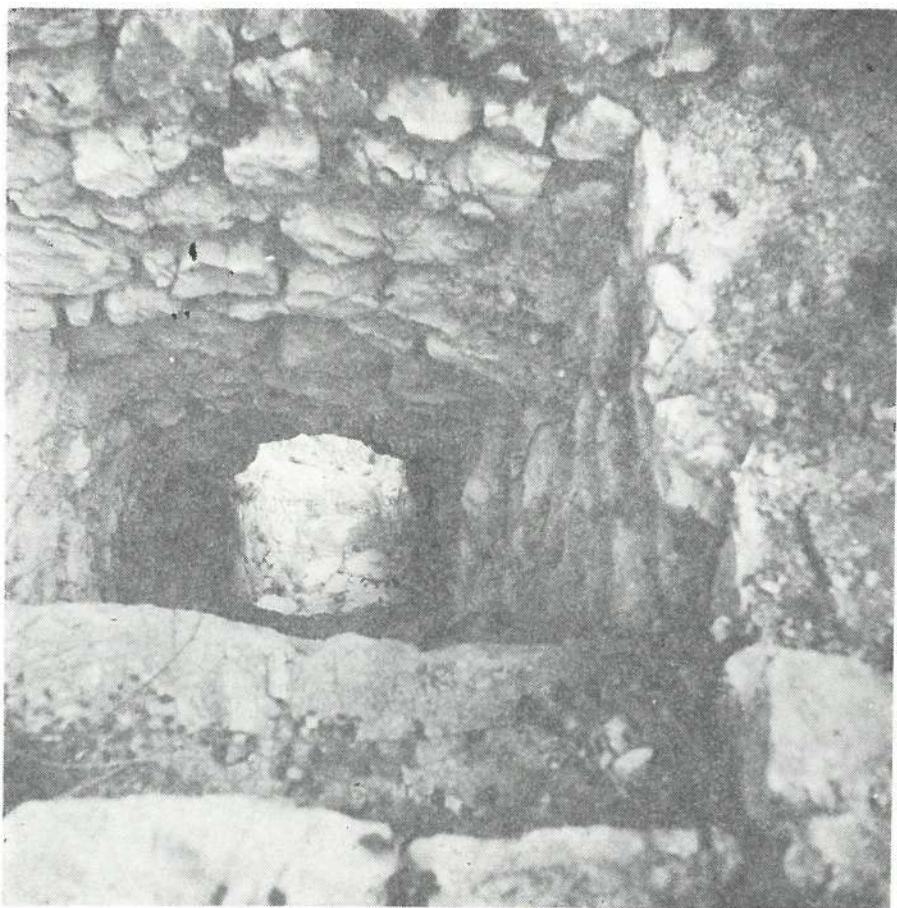
Jezgro gradine, prostor ispred latrina

općine u kojoj ima i vojnički organiziranog stanovništva. Prve vijesti za rasvjetljavanje tog problema su franački izvori koji govore o sukobima markrofa Eriha sa stanovnicima Trsata. U *Einhard*-ovim analima Erik je »post multa prelia et insignes victoria apud Tharsaticum, Liburniae civitatem in sidiis oppidanorum interceptus atque interfectus est«. Karlo Veliki je po riječima istog kroničara osvojio Liburniju, Dalmaciju i Istru, a dopustio je bizantskom caru da zadrži primorske gradove. Iz navedenih podataka Klaićeva zaključuje da je bez obzira na razvoj prilika poslije Bornine smrti franački car oteo bizantskom caru jadranske zemlje među njima Liburniju. U X. st. kad je politička vlast hrvatskog vladara već dobro učvršćena ova se teritorija ne ubraja ni u jednu bansku ili kraljevsku županiju. Stoga ona nastajanja općinske organizacije prebacuje u rani srednji vijek kada je bizantinski car mogao upravljati sudbinom jadranskih pokrajina. Savez slavenskih došljaka — Hrvata i cara osigurava caru vojnike koji mu pomažu da se učvrsti i kasnije održi na dalekom Jadranu, a »Hrvat, dobiva pravo da se organizira u slobodnu

općinu«. Prema njenom mišljenju Vinodol su sačinjavale općine sa kneževskim dvorovima ili bez njih.⁹ Ovo se mišljenje poklapa sa našim arheološkim rezultatima na gradini Badanj. Uočljiva je starija faza od koje su preostali neki zidovi i vodosprema ukupana u konglomeratu i mlađa, bolje uočljiva, koja nosi sva obilježja ranosrednjovjekovne fortifikacione arhitekture. Ne znamo na osnovu čega, ali Kukuljević ubraja Badanj među sedam rimskih utvrđenja Liburnije.¹⁰ Iako smo na gradini našli nešto ulomaka rimskih crijeptova ipak nam to nije dokaz da je gradina bila veća rimska utvrda. Ružičasti premaz u vodospremi se u arhitekturi piscina zadržava u toku bizantinskog perioda, a od njih ga preuzimaju Turci i Arapi. Način građe vodospreme je svakako u antičkoj tradiciji, ali ničim se ne može potvrditi da je i antika. Stoga nam preostaje da se zadovoljavamo pretpostavkom da je gradina mogla nastati u doba provale Gota i Avara, a da joj je posada bila slavenska, bolje reći hrvatska. Badanj je mogao biti sjedište općinske vlasti koja je u tom nemirnim vre-

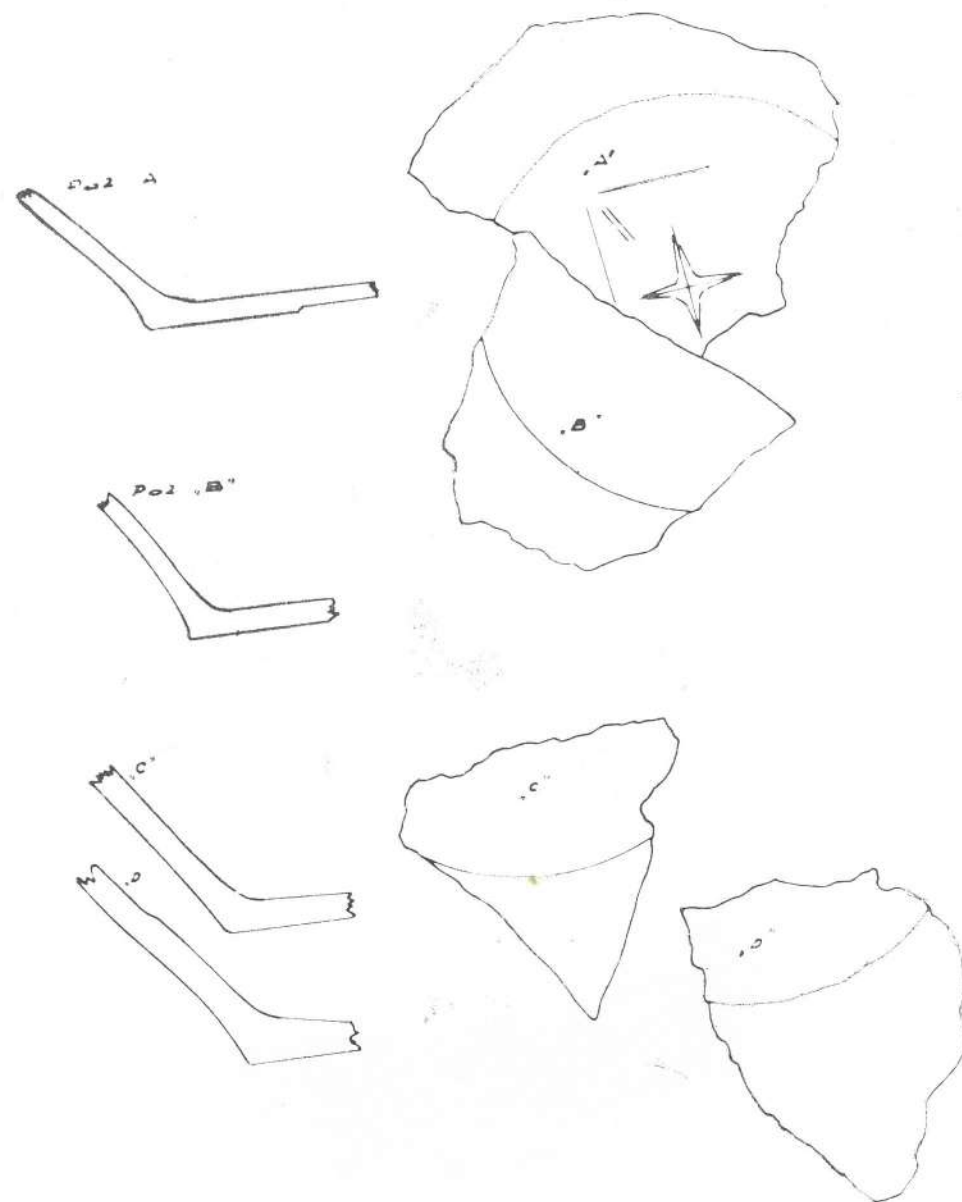

Latrine gledane s bedema jezgre

Odvodni kanal u zidnom platnu sa podlogom za sanduk

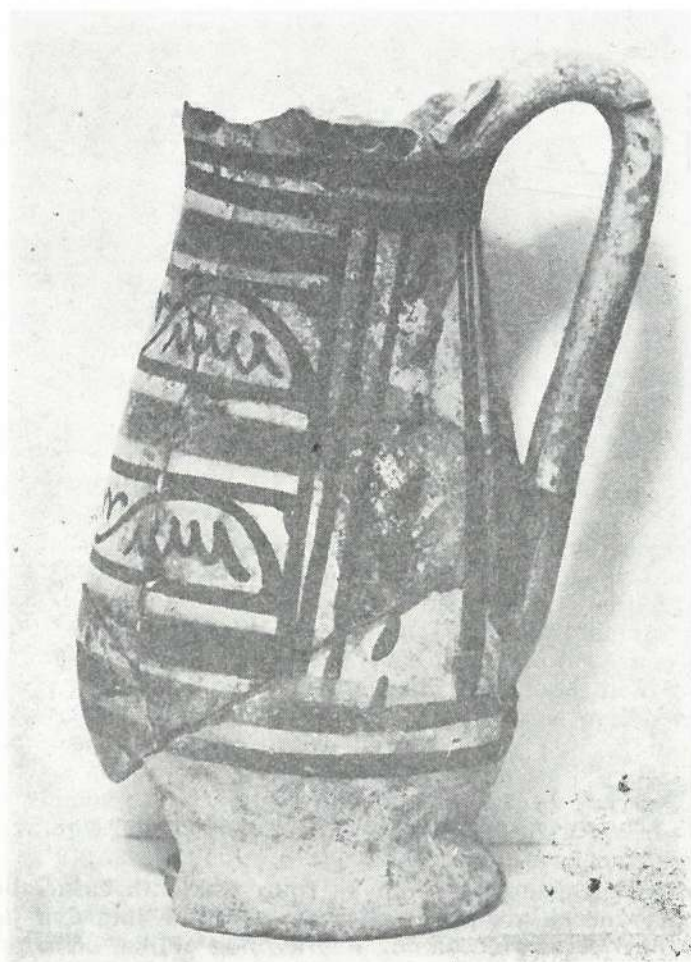
menima bila i vojnička. Lakše nam je utvrditi terminus post quem je prestao život na gradini. *Laszowsky* je bio mišljenja da je Badanj napušten već u 15. st. ali ne navođa na čemu temelji to mišljenje.¹¹ Ovo naglašavamo kako bismo jasnije mogli podvući vrijednost nalaza predmetnih latrina o kojima će biti riječi. Naime, ispod nasipa koji je znao biti mjestice visok i po 2,5 m. naišli smo na prilično mnogo ulomaka tzv. »arhajske« apeninske srednjevjekovne keramike koja se prema nalazima na faentinskom groblju sigurno datira u XIV i XV st.¹² Ti ulomci potiču od visokih vrčeva, po površini vanjske stijenke su bili premazani tankim slojem engobe preko koje je nanešen crtež troprutih vodoravnih pasova između kojih je uspravno, na prednjoj strani vrča između ležena jedna metopa sa karakterističnim ukrasom sa tamno-smeđom i galičasto-zelenom gleđi. Jedan smo takav vrč uspješno rekonstruirati. U istom se horizontu uz ovu keramiku našla i slavenska ognjišna keramika, tankih stijenki sa dosta agregata silena, bez ukrasa, no sa križem na dnu što se zadržalo na antohtonju keramici vrlo dugo. Na gradini smo pored kera-

Slavenska keramika pronađena u prostoru latrina

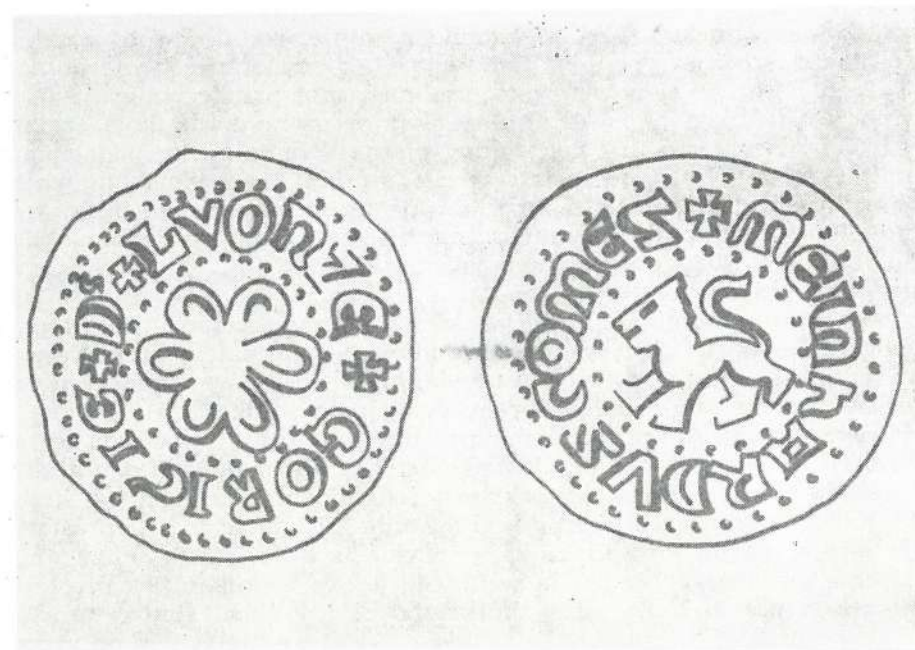
mike pronašli i priličan broj ulomaka finih staklenih čaša i boca što je za srednjevjekovne nalaze prava rijetkost. Gradina ima dva jasno određena dijela, stariju jezgru, ovalnog nepravilnog oblika, očito prilagođenu konfiguraciji brijega, sa vodospremom u središtu i vanjski obrambeni

vijenac okolo jezgre tzv. »Zwinger«. Nas konkretno zanima obodni prostor oko jezgre, oko četiri metra široki ophod u kojemu su bile smještene sporedne prostorije, kuhinje, spremišta za oružje i latrine. U tom smo prostoru na istočnoj strani otkopali prostoriju podijeljenu na tri uska odjelka. Nivo je obodnog ophoda tu niži od nivoa jezgre oko 1,20 m. Odmah do ove prostorije je druga veća, vrlo duboko ukopana do temelja vanjskog zidnog platna. U nju se ulazi iz uskog komunikacionog hodnika, dok se u prostoriju sa latrinama ulazi uskim hodnikom smještenim pozadi nje. Kada smo otklonili nasip iz prostorije sa tri odjela, nismo u prvi mah mogli odgonetnuti njenu namjenu. Zbunjivali su nas otvori za vrata između uskih prostora, pragovi sa rupama za šipove i razdjelni zidovi. Tek naredne godine, kada smo očistili nasip ispred zidnog platna ophoda pokazale su se prvo dvije rupe u zidu, a pred njima ogradni zid manje prostorije. Čisteći rupe prodrli smo u gornju trodjelnu prostoriju. Postalo

»Arhajski« faentinski vrč iz 14. st. pronaden u gradini

je odmah jasno da se radi o latrinama, čiji su odvodni kanali bili građeni istodobno kada i zidno platno, tako, da su od svakog nužnika ostavljeni kosi otvori u debljini zidine, koji su ispod bedema ulazili u nisku septičku »jamu« (stavljamo pod znakom navoda zato što je na površini, a ne ukopana). Kako je u našoj arheološkoj literaturi do sada vrlo malo podataka o srednjevekovnim latrinama, smatramo da je objelodanjivanje ovog nalaza jedan od dokaza kulture stanovanja kod Hrvata u srednjem vijeku, potvrda određenog higijenskog standarda u jednoj starohrvatskoj utvrdi. U našoj nauci o srednjevekovnim utvrdama o latrinama znamo

Gorički »frizaher«, srebrni novčić kneza Meinharda

vrlo malo. O rimskim privatnim i javnim latrinama ima dosta arheoloških potvrda, a sačuvan ih je veliki broj u Rimu i Pompejima. U kućama su nužnici bili obligatno uz kuhinju i kupaonicu, jer se na taj način koristio isti slivnik u cloacu. U većim stambenim kompleksima npr. u villama rusticama latrine za poslugu i robove su bile ispod stepenica. Bilo je više sjedalice jedna do druge sa otvorima urezanim u dasci ili kamenu. U palačama i vilama latrine su znale biti veoma elegantne, smještene u nišama, ograđene mramornim prihvatima. Kao nužnik su znale služiti i pokretne sjedalice tzv. sellae partusae. U Rimu su javne latrine građene u pravokutnom prostoru, uza zid su bile smještene kamene sjedalice, a kroz rupu urezanu u njima nečist je neposredno padala u odvodni kanal koji se praznio u cloacu. Da se spriječi pogled u unutrašnjost pred latrinama je bio vestibil, »antilatrina«¹³. Na području Istre je sačuvan jedan rimski nužnik; u Zadru na Forumu je sačuvana rimska latrina; a u Arheološ-

koj zbirci u Osoru sačuvane su četiri skraćene amfore tzv. »dolia curta«, koje su služile za pisoare kakav je bio običaj na području čitavoga carstva. Ovo o antičkim latrinama navadamo stoga što želimo isključiti mogućnost da su latrine u Badnju antičkog porijekla, jer osim organizacije prostora nemaju ništa zajedničkog sa klasičnim rimskim latrinama. O srednjovjekovnim latrinama u našim krajevima osim ovih otkrivenih na Badnju nemamo nigdje podataka.

Gjuro Szabo, najbolji poznavalac srednjovjekovne hrvatske gradogradnje, tvrdi da je teško odrediti zahode u ruševinama, jer su nerijetko bili smješteni u doksatima nalik na »Pechnase«. Oni su se po njegovom mišljenju nalazili tamo, gdje nisu nikome smetali. Szabo spominje njemu jedino poznati nalaz zahoda u gradini Ribnik¹⁴. Najvjerovatnije se o zahodima u hrvatskim srednjovjekovnim tvrđavama tako malo zna, što je do sada arheološki istraženo samo nekoliko gradina, a naš primjer upućuje da ih se treba tražiti ukopane ispod visokog sloja obrušene građe, koja se nataložila nad ruševinama ili ispod zidnog platna. Prema općim podacima iz literature srednjovjekovne su latrine u evropskim burgovima bile smještene na stjecištu kula u uglovima, tako da je izmetina ravno padala pod zidno platno i oburvala se niz padinu brijege na kojem je bio obično katel. U mnogim su njemačkim burgovima latrine tzv. »Dansiger«, građene poput natkrivenog rova koji je opasivao platno, a u njih sa ulazilo podzemnim hodnikom. U talijanskim srednjovjekovnim traktatima se preporuča da »destri« ili »necessarii« budu smješteni daleko od ostave, no, o njihovom se tipu ne može ništa posebno reći¹⁵. U našem se slučaju radi o organiziranom sanitarnom čvoru veće vojne postaje sa tri latrine za tvrđavsku posadu, sa antilatrinom i prostorom za pranje, znači da se radi o tvrđavi u kojoj je prebivalo dosta ljudstva. Prostor ophoda oko gradinske jezgre bio je vjerovatno pokriven jednovodnim krovom od šindre, jer u nasipu nismo našli ni traga crijepovima ili žljebicama. U prostoriju se iz jezgre ulazilo kroz vrata koja se vide u zidini pa drvenim stepenicama u antilatrinu. Iz ophoda se ulazilo uskim hodnikom iza prostorije u najnižem nivou. U najnižem horizontu iskopa naišli smo u prostoru antilatrine priličan broj ulomaka arhajske keramike, uglavnom od vrčeva. To je logično, jer je vrč najprikladniji za zahvatanje vode iz bačve koja je stajala u predprostoru. Pored toga smo našli u zidini jezgre jednu usku rupu i u njoj ostatke olova te sa velikom vjerovatnoćom predpostavljamo da je kroz rupu prolazila cijev kroz koju je tekla voda iz jezgre, gdje je vodosprema, na niži nivo latrina. Spomenuti vrčevi svjedoče o ličnoj higijeni srednjovjekovnih stanovnika Vinodola. Uz njih se našlo doduše i ulomaka manjih slavenskih pučkih posuda od zemlje.

Prostor badanjskih latrina je situiran iz ugla koji zatvara ogromna kontrafora koja pridržava platno jezgre i ujedno ograđuje ophodni prostor. U kutu koji zatvara kontrafora, platno jezgre i ophoda je manja prostorija, vjerovatno za pranje. Iza nje je prostor latrina. Antilatrina je široka 2,55 m. Između tri uska nužnika su vrata, ali sa bočne strane, lijepo su sačuvani pragovi od kamena sa rupama za šipove vratnica. Otvor za vrata je širok 0,80 m. Rupe su uz samo vanjsko platno tako da kanal ide od svake koso van platna u septičku jamu. Između rupa je zid dugačak 1,50 cm, upravo koliko je potrebno da stane sanduk i da se

smjeste noge. Predpostavljamo da je sanduk od daske stajao na gradama. Cijeli je prostor od zida do zida širok 4 m. Prema navedenim podacima, ove latrine nije teško rekonstruirati. Tri nužnika sa drvenim sjedalicama ili daskama, ispred prostor za prolaz iz jednog u drugi, pozadi prostorija za pranje tijela, a sprijeda u antilatrini spremnica za vodu. Između nužnika su najvjerovatnije na zidane temelje bile postavljene drvene pregrade. U primorskim krajevima je tradicionalno od antike bio ukorijenjen lični higijenski standard kojega su preuzeli novi stanovnici i modificirali ga prema svojim mogućnostima.

Već smo na početku istakli da nemamo ništa sigurno čime bismo datirali početke srednjovjekovnog života na gradini. *Szabo* i *Laszowsky* se slažu da je gradina vrlo stara. U doba sastavljanja Vinodolskog zakona 1288. g. predstavnici tog grada se ne spominju, znači da već tada nisu igrali važnu ulogu¹⁶. Novi feudalni gospodari Vinodolske knežije, krčki knezovi Frankopani, preferiraju ona utvrđena mjesta uz koja postoje uvjeti za razvoj podgrađa, a to su Novi, Bribir i Belgrad—Grižane. Badanj je, nakon tatarske provale kao isključiva utvrda bio za Frankopane nezanimljiv, stoga mi prekid života na gradini datiramo nalazima iz najnižeg horizonta, a to su ulomci tipične staroslavenske keramike, ulomci »arhajske« fajanse i najzad pomoću pronađena dva srebrna denara »frizahera« goričkih knezova. Oba su novčića pronađena nedaleko jedan od drugog na dubini od 80 cm. pod nasipom u sjeveroistočnom dijelu unutrašnje jezgre tvrđave. Na našim se novcima pojavljuje ime kneza Meinhardusa.

Wetzel von Wellenheim tvrdi da su najstariji gorički novci s natpisom Mainhardus i da pripadaju Meinhardu II (+1321). Predpostavljamo da se radi o denaru Meinharda II (+1231) ili njegovog suvladara Meinharda III (+1258), dakle iz prve polovice XIII st. Kako su ovi novci nađeni uz »arhajske« fajansu iz XIV st. ovaj nalaz ide u prilog pretpostavci da je gradina bila porušena ili napuštena već u XIV st. Gorički su knezovi u niz navrata proširivali svoj feud sve do Kvarnera (1295). Prilikom prodora Alberta II u Kranjsku 1290. se »ponovo muževno« (»Wider mannglich«) učvrstila veza između krčkih knezova Anža i njegovog brata sa goričkim knezom Albertom i Heinrichom¹⁷. Veze Frankopana i Goričkih knezova su bile i rodbinske, a u XIV st. su bili i zajednički saveznici kada je hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit prodro na mletačke posjede. Tom su prilikom također veze s Vinodolom mogle biti snažne (Mir u Zadru 1358)¹⁸. To bi mogla biti gornja granica kada je badanjska gradina još bila u upotrebi. Vjerovatnije je da je definitivno napuštena u XIV st. odnosno da ju je dokrajčilo 1323. veliki potres za kojega kroničar veli: »i v to vrime tresiše se zemla va Vinodoli i v otoci i gradi se razvalivahu i bihu ludi pečatni veliko«¹⁹.

Prema izloženoj kronologiji mislimo da smo odredili vrijeme upotrebe latrina, tj. od ranog srednjeg vijeka do inclusivae početka XIV st. Znači u srednjem vijeku je u jednoj starohrvatskoj tvrđavi postojao organizirani sanitarni čvor, bolje reći briga o ličnoj higijeni nije bila stvar pojedinaca, već vojničko-upravne organizacije, graditelja i općeg higijenskog standarda pučanstva Vinodola. Za ovaj standard se ima zahvaliti tradicionalizmu toliko karakterističnom na cirku mediteranskom prostoru bivšeg Imperija.

¹ Skok P., Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950; 14-15. —
² Skok P., op. cit., 12. — ³ Suić M., Granice Liburniji kroz stoljeća, Radovi instituta JAZU u Zadru, 1970, 2, 237. — ⁴ Klaić Vj., Krčki knezovi Frankopani, Matica hrvatska Zagreb, 1901, 62. — ⁵ Suić M., Liburnia Tarsaticensis, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb, 1970, 705-714. — ⁶ Klaić N., što su Kmetovi Vinodolskog zakona, Radovi Fil. fakulteta, Odsjek za povijest, 4, Zagreb, 1962, 25-50; Pitanje uređenja Kvarnerskih općina u novijoj literaturi, Zgodarinski časopis 1958, XII — XIII, 242-254. — ⁷ Suić M., op. cit., 705, 710, 713. — ⁸ Degrassi A., Il confone mord-orientale dell'Italia Romana, Bern, 1954, 128. — ⁹ Klaić N., Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku, Krčki zbornik, Krk, 1971, 129-132. — ¹⁰ Laszowsky E., Gorski kotar i vinodol, Matica hrvatska, Zagreb, 1923, 206-207. — ¹¹ Laszowsky E., op. cit., 207. — ¹² Loverani G., Travamenti ceramici a Faenza: Faenza grafile e maiolich del Tre del Anafroceto, Faenza A, 1961, XLVII, 5, 99-101. — ¹³ Enciclopedia Italiana, XX, JTE-LET, Roma, 1933, 602-603. — ¹⁴ Szabo Gj., Srednjevjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Matica hrvatska, Zagreb, 1920, 31. — ¹⁵ Enc. ital., nav. mjesto. — ¹⁶ Rački Fr., Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, politički, M. H. I. S. M., Zagreb, IV, 1890. — ¹⁷ Czernig C., Das Land Gorz und Gradisca, Wien, 1873, 523. — ¹⁸ Klaić V., op. cit., 156-157. — ¹⁹ Šurman D., Hrvatski spomenici (Acta croatica), M. H. I. S. M., Zagreb, 1898, I, 110-1499, 77.

Rađmila MATEJČIĆ

NEL 1966. ABBIAMO COMINCIATO LE RICERCHE SUL CASTELLO MEDIOEVALE Badanj presso Crikvenica. Abbiamo ritenuto che il castello era una »specola« entro l'organizzazione del Limes liburnico. Questa fortezza era situata su un punto strategico sotto al quale passava una importante strada romana che conduceva da Rijeka (Tarsatica), attraverso Buccari (Volcera) alle porte di Vinodol (Vallis vinearia). Durante le incursioni barbariche e specialmente quando i Croati hanno colonizzato tutto il territorio del Littorale cioè la Liburnia Tarsaticensis la popolazione autoctona romana si ritira nelle isole del Quarnaro. La maggioranza dei castelli viene distrutta o abbandonata. I nuovi abitanti rifortificano i centri delle loro comunità e noi pensiamo che dal VIII secolo ha avuto inizio la rinnovazione dei punti strategici più convenienti di Vinodol. Il castello di Badanj viene riedificato per diventare un punto militare. Le ricerche fatte da noi hanno dimostrato un tenero strato romano, pochissimi resti di tegole e di frammenti di anfore e una profonda piscina. Più importante è lo strato medioevale, ricco di frammenti della ceramica »arcaica« faentina del 13. e 14. secolo, la ceramica grezza slava, pochi resti di vetro medioevale e due monete dei duchi di Gorizia del 13. secolo. Da questi fatti siamo in grado di determinare cronologicamente la fine della vita del castello di Badanj nel 14. secolo. Nel cinto esterno della fortezza abbiamo scoperto le latrine, che hanno uno spazio organizzato cioè l'antilatrina, più tre spazi stretti per i bisogni e le aperture che diagonalmente discendevano attraverso la larghezza della muraglia e finivano nella fogna. Pensiamo che le aperture erano munite di assi di legno con una buca tonda. L'entrata nelle antilatrine era facilitata sia dal centro del castello, che dalla parte esteriore di esso. Nell'interno abbiamo trovato resti di brocche faentine che sicuramente servivano per il mantenimento dell'igiene personale degli abitanti del castello. L'acqua per le antilatrine veniva portata dal cento dove stava la piscina, e condotta con tubi di piombo in botti di legno. Ciò significa che nel basso medioevo nei castelli croati di Vinodol c'era una adeguata organizzazione igienica diretta e tenuta non da soli individui, ma dal governo militare e feudale. Queste latrine testimoniano l'alto livello igienico degli abitanti di Vinodol dall'alto medioevo sino al 14. secolo. Le latrine nel Badanj, borgo medioevale presso Crikvenica, contributo allo studio dello standard igienico degli abitanti di Vinodol.

Zoran M. RADOVANOVIĆ

ili V veku pre n.e.^{35 59} Nesumnjivo je njeno kontinuisano održavanje na MALARIJA JE, KAKO SE SMATRA UNETA NA BALKAN JOŠ U VI teritoriji današnje Srbije kroz ceo srednji vek^{22 25 26 60}. Okolnost da je, po Katiću²⁶, protiv ove bolesti postojao najveći broj magijskih formula u našoj verskoj medicini, indirektno ukazuje i na njen značaj, mada treba imati u vidu da je u to vreme zajednički naziv »groznica« obuhvatao nekoliko desetina kliničkih entiteta.

O stvarnoj učestalosti malarije u Srbiji u XIX veku, naročito tokom prve četiri decenije, može da se stekne samo gruba orijentacija, jer za taj period nedostaju precizniji podaci, a dijagnostičku terminologiju je ponekad teško tačno interpretirati. U jednom izveštaju iz 1836. god., na primer, navode se, pored ostalih vrsta i »groznicu sa želudobljom«, »groznicu s vostaleniem« i dr.², za koje nismo skloni da verujemo da su uvek i samo označavale malaričnu infekciju. Za jednu od ovih »roznicu«, »Febris catarrhalis«, koja se pominje u lekarskim izveštajima 1843. god., Ivanić²⁰ smatra da može da označava tuberkulozu.

Od sredine 30-tih godina prošlog veka već postoje brojevi podaci o vojnicima lečenim u bolnicama, koji pokazuju da je u 40-godišnjem razdoblju — od 1835. do 1875. god. — od ukupno 104.154 hospitalizovana vojnika 12,06% lečeno zbog »nastupne groznice«¹⁵. Verovatno je učešće malaričara u strukturi hospitalizovanih vojnika i znatno više, jer prvih godina dijagnoze nisu redovno upisivane. Ako se posmatra period 1852-1871. god. proizilazi da je, računajući prema prosečnom broju »stajaće vojske«^{12 13} u bolnicama boravilo zbog malarične infekcije 20,3% vojnika godišnje. Imajući u vidu da lakši slučajevi po svoj prilici nisu bili hospitalizovani, broj malaričara je sigurno bio daleko veći. Ovome u prilog idu i podaci prikupljeni od strane S. Petrovića³⁷, po kome je prevalencija od »nastupne groznice« u srpskoj vojsci iznosila 439,3‰ za period 1865-69, a 417,3‰ u razdoblju 1870-74. god. U kasnijem periodu, prema podacima koje navodi V. Stanojević⁵⁸, može se izračunati da je razboljevanje od malarije u vojsci u razdoblju 1879-81. god. opalo na 176,8‰ a 1890-97, prema proseku za 4 godine, iznosilo je 152,8‰. Iako izračunate stope prevalencije mogu da budu podložne varijacijama, zbog ne uvek pouzdanog denominatora (brojnog stanja vojske), osnovni trend sekularne krive je nesumnjiv, jer mada su cifre iznete od S. Petrovića³⁷ znatno ma-